

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՀԱՅ «ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ» ԹԵՐԹԸ  
ՀԱՄԱԶԳՅԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան

*Հանաձորի պետական համալսարանի պատմության ամբիոն, Հայաստան*

Զմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիրն ուրույն տեղ ունի հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ: Թերթի հիմնադիր և խմբագիր Ղուկաս Պալդազարյանը 38 տարի շարունակ լուսաբանել է Զմյուռնիայի հասարակական կյանքը և աշխարհում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները՝ դրանց նկատմամբ պահպանելով անկողմնակալ մոտեցում: Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Արշալոյս արարատեան»-ը առանձնանում է Զմյուռնիայի հայ համայնքի կյանքի մասին հրապարակումներով, որոնք լրացնում և ամբողջացնում են Զմյուռնիայի տարեգրությունը: Դրանք բազմաբնույթ են, հանգամանալից, երբեմն չափազանց մանրամասն:

«Արշալոյս արարատեան»-ի ուշադրությունից չէին վրիպում նաև հայաշատ մյուս գաղթօջախների կյանքն ու հասարակական գործունեությունը: Թերթը բազմաթիվ հրապարակումներ էր նվիրում հայ գաղթօջախներում հիմնված կրթական, մշակութային ընկերությունների, միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությանը: Այս իմաստով հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության մեջ կարևոր են Կ.Պոլսի Համագգյաց ընկերության մասին թերթի հրապարակումները: Այս ընկերության գործունեությունը հայ պատմագրության մեջ հիմնովին ուսումնասիրված չէ: Համագգյաց ընկերությանը չի անդրադարձել անգամ հիմնադրման պահին Կ.Պոլսում լույս տեսնող միակ հայերեն «Հայաստան» թերթը: Ընկերությանը բազմաթիվ հրապարակումներով անդրադարձել է գմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան»-ը, որի դիրքորոշումը դրա գործունեության ու հայության կյանքում ունեցած նշանակության մասին առաջին անգամ ներկայացվում է սույն հոդվածում:

**Բանալի բառեր՝** «Արշալոյս արարատեան» թերթ, Համագգյաց ընկերություն, Զմյուռնիա, Կ.Պոլիս, Մուրադյան վարժարան, մտավորականներ, ընկերություններ, կրթություն, լուսավորություն, առաջադիմություն, միասնություն, եղբայրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 30. 11. 2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 07. 02. 2023:

The article was submitted on 30. 11. 2022 and accepted for publication on 07. 02. 2023:

Статья поступила 30. 11. 2022 и была принята к публикации 07. 02. 2023:

**Ինչպես հղել՝** Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան, «Զմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան» թերթը Համագգյաց ընկերության մասին», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 115-140:

**How to cite:** Feliks V. Movsisyan, “Smyrna Armenian Newspaper ‘Arshaloys Araratean’ about Hamazgeats Society,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 115-140.

**Как сослаться:** Феликс В. Мовсисян, “Измирская армянская газета ‘Аршалуйс араратян’ об Обществе Амазгеац,” *Цехаспанagitakan андес* 11, no. 1 (2023), 115-140.

## «Արշալոյս արարատեան» թերթը

1840 թ. օգոստոսի 10-ին Չմյոտնիայում՝ Ստեփանոս Պապոյանի տպարանում, լույս է տեսնում «Արշալոյս արարատեան» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիրը: Թերթի խմբագիրը Մեսրոպյան վարժարանի առաջին ուսուցիչներից Դուկաս Պալդազարյանն (1810-1878) էր՝ «լեզուագետ ու զարգացած մարդ մը»: Նա, «ազգասեր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով», ձեռնամուխ է լինում թերթի հրատարակմանը՝ հուսալով, որ հայությունը «սիրով պիտի ընդունի սա մէր աշխատասիրութիւնը»<sup>1</sup>: Նա 38 տարի շարունակ հրատարակում և խմբագրում է թերթը՝ միայնակ կրելով հրատարակության և տարածման ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը: Որպես հասարակական գործիչ՝ Դուկաս Պալդազարյանը կարևոր դեր է խաղացել Չմյոտնիայի մշակութային կյանքում: Նա երկար տարիներ գաղթօջախի Մեսրոպյան և Սարգսյան (ապա՝ Հռիփսիմյան) վարժարանների հոգաբարձուն էր, Սյունյաց ընկերության գլխավոր վերատեսուչը<sup>2</sup>: Պալդազարյանն անձնական շփումներ է ունեցել ազդեցիկ մի շարք մարդկանց, այդ թվում՝ Կ.Պոլսում Անգլիայի դեսպան Չառլզ Ստրետֆորտ Քաննիգի հետ, որը նրան «շտրիկեց իր չնաշխարհիկ բարեկամութիւնը, մարդասիրաբար պատուելով մասնաւոր հացկերոյթով մը»<sup>3</sup>: Պալդազարյանը լայն կապերի շնորհիվ ազդեցիկ դիրք է ունեցել Չմյոտնիայում, նպաստել մի շարք ազգօգուտ նախաձեռնությունների, բարեգործական քայլերի մղել գաղթօջախի որոշ մեծահարուստների: Մասնավորապես, նրա հորդորով, տրիեստաբնակ զմյոտնիացի հարուստ վաճառական Պետրոս Յուսուֆյանը և նրա եղբայր Պողոսը Մեսրոպյան վարժարանի համար տպարան են հիմնում, գաղթօջախի դպրոցներում անգլերեն և ֆրանսերեն դասավանդող ուսուցիչներին վարձատրում, գործուն անակցություն ցուցաբերում Սյունյաց ընկերությանը, Սարգսյան դպրատանը և հիվանդանոցին<sup>4</sup>:

Պալդազարյանի և նրա խմբագրած «Արշալոյս արարատեան» թերթի մասին հայ պատմագրության և բանասիրության մեջ բազմաթիվ անդրադարձներ են եղել, որոնք բավական հակասական են: Հայ պարբերական մամուլի պատմության ուսումնասիրող Գրիգորիս Գալեմքյարյանի կարծիքով՝ Չմյոտնիայի «Արշալոյս արարատեան» թերթը «ճշմարիտ արշալոյսն էր հայ լրագրութեան»: Նրանից առաջ լույս տեսած լրագրերը գիշերային աստղերի պես թույլ լույս ունեին և իրենց կարճատև կյանքով լոկ զարդ էին հայ ազգի համար և «Արշալոյս արարատեան»-ի ծագման ժամանակ արդեն նսեմացած էին, և մեկնած լրագրութեան հորիզոնէն: Ի ծագել Արշալոյս արարատեան՝ նոր կեանք սկսի. թէև ի սկզբան աղօտ իմն կը լուսաւոր էր հայ աշխարհն, սակայն ի սուղ ժամանակի պայծառացաւ հետզհետէ»<sup>5</sup>:

1 Խմբագրական, *Արշալոյս արարատեան* (Չմյոտնիա), 10 օգոստոսի 1840:

2 «Չմյոտնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 13 յունիսի 1841:

3 «Չմյոտնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 3 յուլիսի 1842:

4 Վահան Զարդարեան, *Յիշատակարան*, հ. Ե (Գահիրե, գրատուն Վ. Զարդարեան, 1939), 20-40, «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 23 օգոստոսի 1846:

5 Հ. Գրիգորիս, Վ. Գալեմքյարեան, *Պատմութիւն հայ լրագրութեան* (Վիեննա, Մխիթարեան, 1893), 52:

Մատթեոս Մամուրյանի բնութագրմամբ՝ Պալղազարյանը «բազմարդին, անձնաձիր, խոհական ազգային խմբագիր» էր, «հայ խմբագրաց անուանի նահապետը»: Նա «իրբել խմբագիր՝ հայ օրագրության մեջ եզական պատկեր մ'էր, եւ պիտի մնայ միշտ՝ իր գաղափարներովն ու իրեն յատուկ արժանիքովն: Նա 1840-ին աւետեց Արարատայ արշալոյսը և 38 տարի կռուեցաւ իր գրչով այդ արշալոյսը փայլեցնելու Արարատայ վրայ: Միայն Ղ. Պալղազարեանին կ'պատկանի հայ օրագրության ռահահորդ լինելու փառքը... Երբ Արշալոյսն երեցաւ նոր թուական մը բացուեցաւ անշուշտ հայոց համար»<sup>6</sup>:

Զմյոտնիայի գաղթօջախի պատմաբան Հակոբ Քոսյանի կարծիքով՝ «Արշալոյս արարատեանի անունը Զմիւռնիոյ իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի մնայ միշտ»<sup>7</sup>:

Միքայել Նալբանդյանը «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրի նկատմամբ սկզբնապէս դրական վերաբերմունք է ունեցել, նրան համարել «գիտնական Պալղազարեան», որի հրատարակած թերթն իր պարզ ոճով և «առողջ դատողութեամբ շահեցաւ զսիրտ ազգին»<sup>8</sup>: Հետագայում՝ 1863 թ. հուլիսին, բանտից եղբորը գրած նամակում Նալբանդյանը, սխալ տեղեկություն ունենալով, որ Զմյոտնիայի հայության պատվիրակ Պալղազարյանը Պետերբուրգ է ժամանել Նոր Նախիջևանին կտակված գումարի հարցով, նրան հանիրավի անվանում է «կաշառուած», «սրիկայ», «վարձկան», «թուրքական լրտես», «խրաքանչիւր ամիս մատնութիւններ» անող, հայերին «դաւաճանող», իսկ «Արշալոյս արարատեան»-ը՝ «անարգ թերթ»<sup>9</sup>:

Մնացական Հակոբյանը «Զմյոտնահայ պարբերական մամուլը (1839-1860)» աշխատության մեջ նշում է, որ նա ոչ ազգասեր, ոչ էլ անագնիվ մեթոդներով պայքարող խմբագիր ու գործիչ չի եղել. լայն մտահորիզոն չունեցող միջին ընդունակություններով օժտված, բավականաչափ պարզամիտ, անհամարձակ մտավորական է եղել: Զմյոտնիայում ունեցած դիրքով ու կարողություններով առանձնապէս որոշիչ դեր չի կատարել նույնիսկ իր թերթով<sup>10</sup>:

Պալղազարյանը զգուշավոր խմբագիր-հրապարակագիր էր, մտահոգված, որ թերթը պահպանի չափավորություն, պահպանողականություն, չտրվի ծայրահեղությունների, չարտահայտի հետադիմական կամ առավել ևս առաջադիմական այնպիսի գաղափարներ, որոնք կվտանգեն թերթի հրատարակությունը: Նրա հավատամքն այն էր, որ «Արշալոյս արարատեան»-ը երկու ծայրահեղ, անընդունելի բևեռների մեջ ընտրեր միջին գիծ, որը հնարավորություն կտար անցնցում, խաղաղ, հանդարտ ընթացքով հրատարակել թերթը: Այս մոտեցումը նա պահպանում է խմբագիր եղած տարիներին, որով օսմանյան գրաքննության պայմաններում ապահովում է

6 Մատթեոս Մամուրյան, «Մեծ Ղուկաս Գ. Պալղազարեան», *Հայկական մամուլ* (Զմյոտնիա), հունիս, 1878, 65-66:

7 Հ. Յակոբ Վ. Քոսեան, *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի ջրջակայս* (Վիեննա, Մխիթարեան, 1899), հ. Ա, 272:

8 Միքայել Նալբանդյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 2 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1980), 40:

9 Միքայել Նալբանդյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 4 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1949), 226-227:

10 Մնացական Հակոբյան, *Զմյոտնահայ պարբերական մամուլը* (1839-1860) (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1984), 30:

թերթի անխափան գործունեությունը: Պալդազարյանը համոզված էր, որ իր թերթի ընթացքը ճիշտ է, և նույնը ցանկանում էր նաև Թուրքիայում լույս տեսնող մյուս հայ լրագրերին: Հրանտ Ասատուրի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Պալդազարյանի «Արշալոյս արարատեան»-ն այս իմաստով «հանդարտ ծովակ էր»<sup>11</sup>:

«Արշալոյս արարատեան»-ի անկողմնակալ ուղեգիծը նկատի ունենալով՝ Ստեփան Ոսկանյանը գրում է. «Ստոյգ է, որ քսան, երեսուն տարի է ի վեր արշալոյս մը կաւետտի հրապարակաւ, բայց որովհետեւ տակաւին ըղձալի օրը չծագեցաւ եւ իր անունը միայն հոտած թերթի մը վրա կտեսնուի, ըսել է թէ իր նշոյլը սուտ է եւ յոյս անգամ չպիտի բերէ թող թէ լոյս»<sup>12</sup>:

Զմյոժնիայի գաղթօջախի պատմության մեջ կարևոր հանգամանքը ոչ այնքան Պալդազարյան խմբագրի անձն ու կարողություններն են, որքան նրա թերթը, որի շատ հրապարակումներ, հատկապես հայ համայնքի կյանքի մասին, առանց չափազանցության սկզբնաղբյուրի դեր են խաղում: Հայ մամուլի պատմության մեջ «Արշալոյս արարատեան»-ի կշիռն ամենից առաջ զմյոժնիահայության կյանքի լուսաբանումն է. նրա հրապարակումները դարձել են տարեգրություն այն ամենի, ինչը տեղի է ունեցել ոչ միայն Զմյոժնիայում, այլև Կ.Պոլսում և մյուս գաղթօջախներում: Այս իմաստով կարևոր է «Արշալոյս արարատեան»-ի դիրքորոշումն ու գնահատականը Կ.Պոլսի հայ հասարակական կազմակերպությունների, մասնավորապես Համագգյաց ընկերության վերաբերյալ:

### Համագգյաց ընկերությունը

1846 թ. մարտի 17-ին Բերայում պոլսահայ երիտասարդ կաթոլիկ մտավորականների նախաձեռնությամբ գումարվում է Համագգյաց ընկերության հիմնադիր ժողովը<sup>13</sup>: Ընկերությունը 76 «համագգիք, միաբանասերք» մասնակիցների ստորագրությամբ, որոնց մեջ կային կաթոլիկ և լուսավորչական հայեր, աշխարհականներ և կրոնավորներ, մտավորականներ և արհեստավորներ, կրթված և «լուսաորեալ» երկու-երեք ամիրաներ, հայտարարություն են ընդունում իրենց գործունեության նպատակների մասին<sup>14</sup>, որում ասվում էր. «Մեծաց արդերեւ գովութեանց է արժանատու անչափ խնդութեան, տեսանել արծարծեալ ի սակաւ յայտրիկ ամս ի՛սիրտ ամենայն մերոց, փոյթ իմն եռանդեան ի կանգնումն ուսումնարանց, եւ ի զարգացումն ուսումնական ընկերութեանց»<sup>15</sup>: Հայտարարությունը կազմված էր եվրոպական լուսավորության և հասարակական առաջընթացի գաղափարների ազդեցությամբ: Երանում նշվում էր,

11 Հրանտ Ասատուր [*Հայ մատենագիտություն և հայ մատենագետներ*], տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 1, գ. 1, թ. 104:

12 Խմբագրական, *Արեւմուտք* (Փարիզ), 1 փետրվարի 1864, 4:

13 Երեմիա Բյոմորճեան, *Սոսանյոյի պատմութիւն* (Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1913), 568: Յակոբ Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, Երկրորդ հատոր (Անթիլիաս, 2010), 390-392:

14 Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգասպասում*, հ. Գ, մասն Ա (Պեյրուֆ, տպարան Սեան, 1961), 3823:

15 «Յայտարար նախակարգութիւն ընկերութեան Համագգեաց», *Արշալոյս արարատեան*, 19 ապրիլի 1846, 1:

որ ընկերության նպատակն է «ամենայն ազգայնոց մերոց, փոյթ իմն եռանդեան ի կանգնումն ուսումնասիրաց, եւ ի զարգացումն ուսումնական ընկերութեանց.... ի բաց զգիտութեան փարատել քօղ ի մտաց, գիտել ստանալ գիմաստութիւն.... առաւելեալ է բորբոքումն եռանդեան ճգնաց մերոց, զի ոչ մեզէն ի շահ անձանց մերոց, բերիմք յայս գործ, այլ ազգ մեր նախնագոյնն յազգս, իբր անյիշատակ թաղեալ երբեմն ի զգիտութիւն խորս դիպովք արժանի ողբաց.... արդ զգլովս ի վեր ամբարեալ յաւերակաց շիրիմացն, թախիծ մեզ արկանէ որդւոց իւրոց. մի զանգ առնել զիւրք ի կենդանացուցանել զնա յիմաստութիւն գործել որ ինչ ի ձեռս է մեր: Մի ազգ եմք եւ ի մի միաբանութիւն ժողովեալ, երթիցուք ուր ձգիցէ զմէզ ճշմարիտ ազգասիրութիւն եւ առաջի մեզ խորհուրդ, արկցուք ի գործ, այս լինել աղբիւր ամենայն բարեաց խոստովանեսցի ամենայն ոք»:<sup>16</sup>

Հայտարարությունն առաջնահերթ խնդիր էր համարում «առաւելով ընկերասիրութեան եւ ազգասիրութեան» գաղափարի տարածումը, ազգային համերաշխությունն ու միասնությունը: Հայությանը մաղթելով «կատարելութեան սէր»՝ հորդորում էր «մի միաբանութիւն ժողովեալ, երթիցուք ուր չիցէ զմեզ ճշմարիտ ազգասիրութիւն»<sup>17</sup>: Հայտարարության վերջում ընկերության հիմնադիրները «ի զարգացումն ազգին յամենայնի, այսինքն ի հաւատս յուսումն գիտութեան եւ յարուեստս» ներկայացնում են տասը կետ, որ իրենց ապագա գործունեության հիմքում պետք է լինեն: Դրանք էին.

«Ա. Միասիրտ, միակամ, խաղաղասէր շաղկապումն անձանց ի մի միաբանութիւն:

Բ. Յօրինուած եւ թարգմանութիւն գրեաց օգտակարաց, եւ հրատարակումն այնոցիկ տպագրութեամբ:

Գ. Կանգնումն վարժարանաց եւ դպրոցաց ի քաղաքս եւ գիւղս՝ ի դաստիարակութիւն ուստերաց եւ դստերաց:

Դ. Հմտութիւն եւ գործադրութիւն արուեստին երկրագործութեան:

Ե. Հետախոյզ քննութիւն հայրենականացն հնութեանց եւ սովորութեանց:

Զ. Հաւաքումն մատենից նախնեաց եւ դրամոց եւ այլոց նշխարաց հնութեանց:

Է. Հաւաքումն նիւթոց բնական պատմութեան կենդանեաց, բուսականաց եւ ընդերկրեայց:

Ը. Ուսումն ամենազգի արուեստից ծաղկելոյն ազանց:

Թ. Բարգաւաճումն վաճառականութեան ըստ երոպական օրինի:

Ժ. Ուսումն անթերի գիտութեան վաստակելոյ ի մետաղս»<sup>18</sup>:

Այս հայտարարությունից հետևում է, որ Համազգյաց ընկերության հիմնադիրներն իրենց առաջ համազգային մի շարք լուրջ խնդիրներ էին դրել՝ ազգը համախմբել, դարձնել միակամ և նրա ուժերը նպատակաուղղել կրթության, դաստիարակության, տպագրության, երկրագործության, արհեստների ու վաճառականության զարգացմանը: Կարևոր տեղ էր հատկացվում նաև ազգային արժեք ներկայացնող տարբեր նյութերի հավաքմանը, արվեստի և գիտության առաջընթացն ապահովելուն: Դա էր Համազգյաց ընկերության հմայքը, որը հայության հանրային գործունեության համար

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում, 1:

18 Նույն տեղում, 2:

մեծ ասպարեզ էր բացում: Համազգյաց ընկերության հարուստ, բազմակողմանի և բավական ընդգրկուն ծրագիրը, ըստ էության, ազդարարում էր ընկերության հեռահար նպատակը: Հայտարարության մեջ միաժամանակ ընդգծվում էր, որ ընկերությունն առաջնահերթություն է տալու հետևյալ երեք ուղղություններին: Դրանք նախատեսում էին. «Առաջին. թարգմանել և կամ շարադրել գիատուցած կարեւորս ի զարգացումն մտաց: Երկրորդ. սկսանել մեծու ջանի արկանել հաստատուն վաճառականութեան: Երրորդ. Լինել զհետ պատրաստութիւն կանգնելոյ վարժարանս ուստերաց և դստերաց»<sup>19</sup>:

Համազգյաց ընկերության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն ընկերության կանոնադրություն ունենալն էր: Ընկերության հիմնադիրների խնդրանքով այդ կարևոր գործը ստանձնում ու Կ.Պոլսում ավարտին է հասցնում Պադուայի Մուրադյան վարժարանի ուսումնապետ, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայր Պետրոս վարդապետ Մինասյանը<sup>20</sup>: Նրա կազմած կանոնադրությունը բաղկացած էր 41 հոդվածից: Կանոնադրության համաձայն՝ Համազգյաց ընկերության անդամները պարտադիր պետք է լինեին «հայադաւան, հռոմէադաւան եւ բողոքական ազգայիններ»: Ընկերությունը ղեկավարելու համար ընտրվում է վարիչ մարմին, որի կազմում էին երեք տեսուչ, տասներկու խորհրդական, տասներկու խաղաղարար, չորս գանձապետ, երկու գրագիր և երեք գրաքննիչ, որոնցից երկուսը քննելու էին «աշխարհիկ տերութեան դէմ եղածները», իսկ երրորդը, որ քահանա էր, սրբագրելու էր «ուղղափառ հաւատոյ դէմ գրուածները»: Ընկերության ժողովներում և վարիչ մարմնում որոշումները պետք է ընդունվեին ձայների մեծամասնությամբ<sup>21</sup>:

Համազգյաց ընկերության անդամ դառնալու համար պահանջվում էր վճարել տասը դահեկան: Ըստ կանոնադրության՝ ընկերության յուրաքանչյուր անդամ ամսական պետք է վճարեր հինգ դահեկան: Այդ հասույթով և ստացված նվիրատվություններով նախատեսվում էր դպրոցներ, արհեստանոցներ բացել, գրքեր հրատարակել<sup>22</sup>:

## Համազգյաց ընկերության անդամները

Համազգյաց ընկերության ոգին ու «գլխատր միաբանասերք» կայծովիկ հայեր էին՝ Մկրտիչ Սամանճյանը, Հակոբ Տավուտյանը, Ա. Լուիֆյանը, Խաչատուր Գազազյանը, Հովսեփ Վարդանյանը, Կարապետ Թյուլպենտճյանը, Սարգիս Ասկերյանը

19 Նույն տեղում, 2:

20 Հակոբ Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն* (Տիֆլիս, ի տպարանի Համբարձումայ Էնֆիանճեանաց և ընկ., 1868), 77: Ավետիս Պերպլեբեան, *Պատմութիւն հայոց* (Կ.Պոլիս, տպարան Պ. Քիրիշճեան, 1871), 350-351: Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, 392:

21 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն*, 78-79:

22 Պերպլեբեան, *Պատմութիւն հայոց*, 351, Հ. Եփրեմ, Վ. Պօղոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հ. Ա, Պոլսահայ մշակութային ընկերութիւնները* (Վիեննա, տպարան Մխիթարեան, 1957), 52:

և Սերովբե Ազնավուրյանը<sup>23</sup>: Այս երիտասարդ մտավորականները հետագայում մեծ դերակատարություն են ունենում պոլսահայության կյանքում և ազգային սահմանադրական շարժման գործում, իսկ ոմանք վերադառնում են հայ եկեղեցու գիրկը: Ընկերության քարտուղարը 1844 թ. Մուրադյան վարժարանի շրջանավարտ, երիտասարդ բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշկյթաշլյանն էր<sup>24</sup>: Ընկերության հավաքատեղին Կ.Պոլսի Լալե փողոցի թիվ 13 տունն էր, որը համարվում էր «Խորհրդարան Համազգեաց ընկերության»:

Համազգյաց ընկերության հիմնադիրներից շատերը «ազգասէր եւ ուսումնասէր անձինք» էին, Մուրադյան և Ռափայելյան վարժարանների շրջանավարտներ, որոնք «համամիտ եւ համակամ խորհրդով եւ հաւանութեամբ կամեցան հաստատել զԸնկերութիւն իմն Լուսաւորչեան հայոց»<sup>25</sup>: Ուսումնառությունից հետո վերադառնալով հայրենի Կ.Պոլիս՝ այդ երիտասարդները «թէ հանրային եւ թէ կրթական ծառայութիւն կը մատուցանէին ժողովրդին»<sup>26</sup>:

Համազգյաց ընկերության անդամները եվրոպական երկրներում, հատկապէս Ֆրանսիայում և Իտալիայում «իրապէս կրթուած», լուսավորության, առաջադիմության գաղափարներով տոգորված ու «ազգային ոգով ներշնչուած»<sup>27</sup> երիտասարդ մտավորականներ և «եւրոպականացած» վաճառականներ էին: 1840-ական թթ. կեսերին «լուսամիտ մեծահարուստ» հայ ամիրաներ Հովհաննես Տատյանի, Հովհաննես Սերվերյանի, Մկրտիչ Ճեզայիրլյանի, Կարապետ Պալյանի և Պողոս Օտյանի հովանավորությամբ աղքատ ընտանիքներից սերած ուշիմ երիտասարդները հնարավորություն են ստանում կրթությունը շարունակելու Փարիզում: Ֆրանսիայի նկատմամբ պոլսահայ երիտասարդների հետաքրքրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մինչ սուլթանի բարենորոգումների հռչակումը «աշխարհի քաղաքականութեան և մանաւանդ մտաւորական շարժման առանցքը Փարիզն էր»<sup>28</sup>:

Սկսած 1840 թ. Փարիզը դառնում է յուրահատուկ խառնարան 25-30 հայ ուսանողի<sup>29</sup> համար, որտեղ դարբնվում էր թուրքահայ մտքի, լեզվի, գրականության, վարչական կազմի և բուն ժողովրդավարական կյանքի հեղաշրջումը: Փարիզում կրթություն էին ստանում պոլսահայ հասարակական, կրթական, ազգային շարժման ապագա դեմքեր Գրիգոր Աղաթոնը, Նահապետ Ռուսիկյանը, Գևորգ Սթիմառճյանը, Հակոբ Ամասյանը, Հարություն Սվաճյանը, Խաչատուր Պարտիզպանյանը և Նիկողայոս Զորայանը: 1844-1848 թթ. նրանց են միանում պոլսահայ նշանավոր ամիրաներ Տատյան և Պալյան գերդաստանների գավակները՝ սկզբում՝ Առաքել,

23 Պերպլերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 358:

24 Վահան Զարդարեան, *Յիշատակարան*, հ. Դ (Կ.Պոլիս, 1912), 133:

25 Պերպլերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 339:

26 Արշակ Ալպոյաճեան, *Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը*, Ընդարձակ օրացույց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց (Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1910), 250:

27 Արշակ Ալպոյաճեան, «Զմիւռնիոյ տպարանները», *Պատմաքանասիրական հանդես* 2 (1964), 78:

28 Ալպոյաճեան, *Ազգային Սահմանադրութիւնը*, 227:

29 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848, 3:

Հարություն և Գրիգոր Տասյանները, այնուհետև՝ Հարություն և Նիկողայոս Պալյան եղբայրները<sup>30</sup>:

Մինչ այս պոլսահայերի՝ Ֆրանսիա մեկնելը Փարիզում 1830-ական թթ. կրթություն էին ստանում Սերովբե Վիչենյանը (Սերվիչեն), Գասպար Սինապյանը, Հակոբ Կրճիկյանը, Պողոս Շաշյանը: Կ.Պոլիս վերադարձած Կրճիկյանը և Սերվիչենը ձեռնամուխ են լինում ազգային գործերի վիճակի բարելավմանը և Պատրիարքարանի հետ համագործակցությանը: Նրանք սկսում են «մեղմօրեն տարածիչը հանդիսանալ ֆրանսական յեղափոխության սուրբ սկզբանց եւ ժողովրդապետական գաղափարներուն, որոնք արդեն անզգայաբար պահանջ կը դառնային Կ.Պոլսոյ մէջ»<sup>31</sup>: Շնորհիվ նրանց ազգանպաստ գործունեության՝ «խմորումը հզօր եղաւ», և ամիրաների գործուն աջակցությամբ Փարիզ է ուղարկվում պոլսահայ երիտասարդների երկրորդ խումբը: 1840-50-ական թթ. Փարիզում կրթություն էին ստանում Ճանիկ Արամյանը, Ստեփան Ոսկանյանը, Խաչատուր Պարտիզպանյանը, Խաչատուր Միսաքյանը, Կարապետ Յուրուճյանը, Հովսեփ Շիշմանյանը (Ծերենց), Ավետիս և Թովմաս Խորասանճյան եղբայրները, Աբրահամ Երանյանը, Հովսեփ Պեյրասը և ուրիշներ:

Փարիզում կրթություն ստացած երկրորդ խումբ պոլսահայ երիտասարդները «չկարողացան գերծ մնալ Ռուսիենանի ազդեցութիւնէն»: Դրան նպաստում է նաև «1848 թ. յեղափոխութեան ժամանակը, որ հզօր ներգործութիւն մը կ'ունենար ուղղակի այս երկրորդ խումբին վրայ»<sup>32</sup>: Այս խումբը կազմում էին Աստոն և Սարգիս Պալյանները, Կարապետ Յուրուճյանը, Հովհաննես (Արզուման) Վահանյանը, Հաբեթիկ Ներուզյանը, Գրիգոր Մոզյանը, Միքայել և Թովմաս Խորասանճյանները, Հովհաննես Թյույսյուզյանը, Խաչիկ Կյումյուշյանը՝ բոլորն էլ ազդեցիկ մարդկանց զավակներ կամ խիստ առաջադեմ և ընդունակ պատանիներ: Նրանք «գիտական, ազատական, հասարակական լեցուն պաշարով»<sup>33</sup> վերադառնում են հայրենի Կ.Պոլիս որպէս եվրոպական փայլուն կրթություն ստացած լավագույն բժիշկներ, իրավաբաններ, ճարտարապետներ, գյուղատնտեսներ և առևտրականներ: Պոլսահայ այդ երիտասարդները բարեկամական կամ ազգակցական կապեր ունեցող գերդաստանների զավակներ էին: Նրանք ուսումնառության տարիներին և դրանից հետո միմյանց հետ սերտ շփումների մեջ էին, խանդավառված ու տոգորված լուսավորության և առաջադիմության գաղափարներով: Շնորհիվ այս երիտասարդների՝ 1840-ական թթ. Կ.Պոլսի «մթնոլորտը գերազանցապէս խանդավառիչ էր, յղի անգին գաղափարներով»<sup>34</sup>:

Եվրոպական կրթություն ստացած պոլսահայ երիտասարդները, լուսավորության, առաջադիմության և բարեփոխումների անհրաժեշտության գաղափարների ազդեցության տակ, նվիրվում են ազգային համերաշխության, միասնության և եղբայրական

30 Ալպոյաճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 230-233:

31 Նույն տեղում, 233:

32 Նույն տեղում, 234:

33 Արմենակ Ֆէսէրճեան, «Ազատ որմադրութիւնը հայոց մէջ», *Հայրենիք* (Բոստոն) 10 (1954), 92:

34 Ալպոյաճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 235:

օգնության նվիրական գործին: Նրանք հայությանը «հոգածութեան եւ զոհողութեան հոգի կը ներշնչէին, եւ անոնց հովանաւորութիւնը իրենց աշխատութեանց միացնելով օգտակար հաստատութեանց նախաձեռնարկներ կ'ըլլային»<sup>35</sup>:

Պոլսահայ երիտասարդ մտավորականներն ու «եւրոպականացուած» վաճառականները մեծապէս ազդում են հայ ընկերային և հասարակական կյանքի վրա՝ հիմնելով մի շարք հասարակական, կրթական, ազգային ու մշակութային ընկերություններ: Կ.Պոլսի հայության շրջանում դրանց հիմնումը վկայությունն է այն բանի, որ այդ ընկերությունները «մի մի նշաններ էին, թէ հասարակութիւնը որքան գեղեցիկ կերպով ըմբռնել է ընկերական սկզբունքը»<sup>36</sup>:

Այդ ընկերությունների շարքում իր նպատակադրությամբ առանձնանում է հատկապէս Բերայում հիմնված Համազգյաց ընկերությունը, որը, Պեշկեթաշլանի բնութագրմամբ, հավակնում էր համապատասխանել իր «շքեղ» անվանմանը: Ընկերությունն իր առաջնահերթ խնդիրը համարում էր գավառներում կրթություն տարածելը և «ազգին կրօնապէս անջատելով մասերը յարաբերութեան դնելը»<sup>37</sup> ու նպատակ էր հետապնդում «ազգասիրութիւն եւ ուսումնասիրութիւն եւ յառաջադիմութիւն ի բարոյական մասին եւ բացէ ի բաց հերքումն տարապարտ վիճից... բացցեն նոքօք դպրոցս ի հայաբնակ քաղաքս Ասիոյ, յորս ոչ գոյ դպրոց, ոչ ընթերցանութիւն եւ ոչ ուսումն գանազան արուեստից»<sup>38</sup>:

Համազգյաց ընկերության առաջին լուրջ ձեռնարկումներից մեկը սեփական վարժարան հիմնելն ու «ազգօգուտ խնդիրներու վրայ արտասանութիւններ ընելն» էր: Սյուներից մեկը Նիկողայոս Զորայանն էր, որն ընկերության միջոցներով թարգմանաբար հրատարակում է Բենջամին Ֆրանկլինի «Հարստության ճանապարհը» գիրքը:

### **«Արշալոյս արարատեան»-ը Համազգյաց ընկերության գործունեության մասին**

Զմյուտնիահայ «Արշալոյս արարատեան»-ը ողջունում էր Համազգյաց ընկերության հիմնումը: Այդ մասին թերթի խմբագիր Պալդազարյանը գրում է. «Ուրախ սրտիւ կը լսեմք թէ հռովմէական հայէն ուսումնասէր և ազգասէր անձինք ոմանք Ընկերասիրական Համազգեաց անունով միաբանութիւն մը հաստատած են մօտ օրերս ի Կոստանդնուպօլիս, որուն յայտարար նախակարգութեան տետրակը ձեռքերնիս անցնելով, եւ ազգասիրական գովելի եռանդով մը գրուած գտնելով՝ արժան համարեցինք օրագրիս միջոցովը հրատարակել զանիկայ որոնք բանասիրականին մէջ պիտի տեսնեն մեր ընթերցողները, եւ անշուշտ իւրաքանչիւր հայրենասէր անձն յաջողութիւն եւ յառաջադիմութիւն պիտի բարեմաղթէ եւ նպաստամատոյ պիտի

35 Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգասպառում*, հ. Գ, մասն Ա (Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1968), 3880:

36 Լեո, *Սոսնիանոս Նազարեանց*, հ. Բ (Թիֆլիս, տպարան Մ. Մարտիրոսյան, 1902), 180:

37 Ալպոյաճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 250:

38 Պէրպէրեան, *Պատմութիւն հայոց*, 349:

ըլլայ ըստ կարի Համազգեաց ընկերութեանը, եթէ ինչպես որ կը խոստանայ՝ ազգասիրութիւնը և ընկերասիրութիւնը մի միայն առաջնորդ ունենայ միշտ իր ամէն ընթացիցը»<sup>39</sup>:

«Արշալոյս արարատեան»-ը հաջողություն և առաջադիմություն է մաղթում ընկերության հիմնադիրներին: Թերթը հաջորդիվ տպագրում է Համազգյաց ընկերության տեսուչներից Սերովբե Ազնավուրյանի 1846 թ. մայիսի 25-ով թվագրված նամակը՝ ուղղված «Արշալոյսի առ ազնիւ վերատեսուչ» Պալդազարյանին: Ազնավուրյանը «մտերիմ շնորհակալութիւն» է հայտնում «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրին՝ Համազգյաց ընկերության հիմնումը կարևորելու, այդ մասին թիվ 257 համարում տեղեկություն տպագրելու և ընկերությանը բարեմաղթանքներ ու հաջողություն ցանկանալու համար: Նա հավատում է, որ իրենց ընկերությունը բացառապես առաջնորդվելու է միմիայն ազգասիրության և ընկերասիրության գաղափարայնությամբ<sup>40</sup>:

Զբավարարվելով Համազգյաց ընկերության հիմնումն ազդարարելով՝ «Արշալոյս արարատեան»-ը տպագրում է «ազգասէր հայ Ն.Ծ.»-ի նամակը, որը նույնպես գոհունակություն է հայտնում ընկերության հիմնադրման կապակցությամբ: Բերայում շրջելիս «մեծ ուրախութեամբ իմացել է», որ թաղամասի քարե շէնքերից մեկը ծառայում է որպէս «մեծաջան եւ ազգասէր Համազգեաց ընկերութեան ժողովարան ու դպրոց»: Նրա կարծիքով՝ այն կնպաստեր այդ ընկերության առաջադիմությանը և դրան «արգելք եղող սխալախորհուրդ անձանց լեզուները ի թմրութիւն հակադրելով... օր ըստ օրէ կըզարգանայ»: Նա Համազգյաց ընկերության հիմնումը համարում է «բարենպատակ և ազգօգուտ», որի հետագա հաջողությունները կախված են նաև արժանապատիվ լրագրերի հարգարժան հրատարակիչների «բարեհաճ գրուածքներից»: Ազգի առաջադիմությամբ մտահոգ մարդիկ, դրանք կարդալով, կարող են ընկերությանը «ձեռքերէն եկածի չափ օգնեն, ոմանք բարի խորհուրդներով, ոմանք դրամով, ոմանք աշխատելով, եւ ոմանք ըստ պահանջման հովանի ըլլալով»: Նամակագիրը զարմանք է հայտնում, որ ազգային առաջադիմության նպատակ հետապնդող Համազգյաց ընկերության մասին լուրություն է պահպանում Կ.Պոլսում լույս տեսնող միակ հայկական լրագիրը՝ «Հայաստան» թերթը: Ընդգծելով Համազգյաց ընկերության անդամ չլինելը՝ Ն.Ծ. ազգասէր հայը հույս է հայտնում, որ «Արշալոյս արարատեան» թերթում իր նամակի հրապարակումից հետո «առատաբաշխ անձանց եղբայրասէր զգացողութիւնները կշարժվեն» և ոմանք օգնություն ցույց կտան Համազգյաց ընկերության «հիմնարկութեան կատարելագործութեանը»<sup>41</sup>:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ «Հայաստան»-ն անմիջապես արձագանքում է «Արշալոյս արարատեան»-ին թղթակցած Ն.Ծ.-ի նամակին: Թերթի խմբագիր Հովհաննես Զամոռճյան Տերոյենցը գրում է, որ Համազգյաց ընկերության

39 Հայտարար նախակարգութիւն. Ընկերութիւն Համազգեաց, *Արշալոյս արարատեան*, 19 ապրիլի 1846:

40 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 31 մայիսի 1846:

41 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848:

ստեղծման լուրը ստանալուն պես «մենք ալ ուրախացանք»: Այդ լուրը կարդացողներից շատերը կուրախանան, իսկ եթե կգտնվեն նաև տրտմողներ, ապա «մեզնէ չէ. այսինքն՝ ազգին յառաջադիմութեանը փափաքողներէն չէ»: Չամուռնյան Տերոյենցը տարակուսում է, որ նամակի հեղինակը գերադասել է անհայտ մնալ և ստորագրել է «ազգասեր հայ մը»: Նա հանդիմանում է Կ.Պոլսում ապրող ազգասերին, որ Համազգայաց ընկերության՝ քարե շէնք ունենալու մասին իր զարմանքը, չգիտես ինչու, չի հայտնել «Հայաստան» թերթին, այլ փոստային ծախս կատարելով «իր զարմանքը շոգենաւու մէջ դրեր մինչև Իզմիր դրկեր է»: Նա նամակի հեղինակին հորդորում է փոխել թերթի մասին իր կարծիքը, քանզի «մարգարէ չեմք. մեզի չի գրուած լուրը, չեմք կրնար գիտնալ և հրատարակել»: Ըստ Չամուռնյան Տերոյենցի՝ Կ.Պոլսում քարե շէնքեր շատ կան, և բնականաբար չի կարող իմանալ, թե որ շէնքը ինչ նպատակով է օգտագործվում: Ինքը քաղաքային շինարարության վերակացու չէ, որի պաշտոնը հնարավորություն է տալիս քաջատեղյակ լինել կառուցվող շէնքերի մասին: Եթե նամակի հեղինակն այդ հարցով դիմեր «Հայաստան» թերթին, ապա «մեզի պատիւ կը համարիմք անոր միտքը հաճեցնել, ինչ կերպով որ ինքը կ'ընտրէ»: Քանի որ նա իր հարցը հղել է «Արշալոյս արարատեան»-ին, ուստի պատասխանը պետք է ստանա այդ թերթի մեծարգո հրատարակչից: Չամուռնյան Տերոյենցը հեզնում է, որ իր պատասխանը Ն.Ծ.-ն կհասկանա, քանի որ «ազգասէր է և ազգասիրութեան կանոնները գիտէ»<sup>42</sup>:

Չցանկանալով բանավիճել իր գրչակից գործընկերոջ հետ՝ «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրն անանուն հեղինակի նամակը տպագրելը բացատրում է նրանով, որ այն «բարեմտութեամբ և ազգասիրական ոգով գրուած երեւաց», ուստի չտարակուսեց հրատարակել այն՝ առանց ուշադրություն դարձնելու ազգային լրագրերի մասին նրանում եղած մեղադրանքներին, որոնց մի մասը բնականաբար վերաբերում է նաև իր թերթին:

Պալդազարյանի կարծիքով՝ յուրաքանչյուր ոք, որ ուշադրությամբ կարդացել է Համազգայաց ընկերության 1846 թ. մարտի 17-ի հայտարարությունը, պետք է հասկացած լիներ, որ այդ ընկերության «հիմնադրման նպատակը մեծ եւ ընդարձակ է, ազգօգուտ յոյժ և վեհանձնական, ըստ որում ազգին լոթութեան օգուտը, համազգի եղբարաց ուսումնական յառաջադիմութիւնը եւ միաբանական սէրը պիտի ըլլան անոր վախճանը»:

Պալդազարյանը համոզված էր, որ Համազգայաց ընկերությունն իր նպատակին հասնելու համար պետք է բազմաթիվ դժվարություններ ու արգելքներ հաղթահարի, «քանզի դիրին բան չէ հին նախապաշարմունքներու, արմատացեալ փոփոխակի կիրքերու մէկէնի մէկ յաղթելը»: Ելնելով այս մտայնությունից՝ նա Համազգայաց ընկերության ղեկավարներին ցանկանում է «երկար համբերութիւն, յարատևութիւն, անխոնջ աշխատութիւն, խոհեմութիւն, ընկերական կանոնադրութեանց ճիշտ և անաչառ պահպանութիւն, կարծեաց ազատութիւն և վերջապէս եղբայրասիրութիւն. ահա միայն այսպիսի առաքինական միջոցներով Համազգեաց ընկերութիւնը կարող

42 «Ներքին լուրեր», *Հայաստան* (Կ.Պոլիս), 14 փետրվարի 1848:

պիտի ըլլայ իւր նպատակին հասնելու, ընդհանուր ազգին համակրական սերը ստանալու և մէկ խօսքով կարող պիտի ըլլայ իւր գեղեցիկ և ամենացանկալի անունը արժանատրութեամբ ճշմարտութեամբ կրելու»<sup>43</sup>:

Դիմելով Համազգայց ընկերության երիտասարդներին՝ «Արշալոյս արարատեան»-ը նրանց կոչ է անում հիշել, որ նրանք բոլորն էլ սիրելի հայրենիքի հարազատ զավակներն են և հայ են: Թերթը հորդորում էր թողնել երկպառակություն ծնող բոլոր պատճառները. «....միաբանութիւնը և սերը ձեռք առնենք, մէկմէկու օգնական ըլլանք թէ ի մասին ուսումնական յառաջադիմութեան և թէ առևտրական և ուրիշ կերպ ձեռնտութեամբ»: Թերթը հույս է հայտնում, որ Համազգայց ընկերության հարգարժան ղեկավարները սրտանց կշարունակեն «այս հայրենասիրական ծանր աշխատութիւնը, որուն անշուշտ պիտի պարտաւորին գոհել իրենց զբօսանաց և անձնական զբաղանաց ժամանակին մէկ մեծ մասը»<sup>44</sup>:

Համազգայց ընկերության գործունեության հաջողության նկատմամբ «Արշալոյս արարատեան»-ի հավատը պայմանավորված էր ընկերության ղեկավարների հանդեպ հարգանքով և լավատեսությամբ: Թերթն անթաքույց ուրախությամբ հայտնում է, որ երկու տարվա ընթացքում ընկերության անդամների թիվը 76-ից հասել է 600-ի: Պալդազարյանը կասկած չուներ, որ ընկերության անդամների թիվը կհասնի 1600-ի և նույնիսկ 2600-ի: Նրա կարծիքով՝ այդ հաջողությունը կախված էր բացառապես ընկերության ղեկավարների «խոհեմ և միանգամայն ազատաքայլ ընթացքէն»: Նա ակնկալում էր, որ առաջիկայում «բարեպատեհ առիթներ պիտի պատահին մեզ նորէն խօսելու այս ազգօգուտութեան վրայօր»<sup>45</sup>:

«Արշալոյս արարատեան»-ի լավատեսությունը Համազգայց ընկերությանը սպասվող հաջողությունների հարցում չի արդարանում: Ավելի շատ իրականություն է դառնում թերթի արտահայտած կարծիքն այն մասին, որ ընկերությունը հաջողելու հարցում հարկադրված կլինի հաղթահարել որոշ դժվարություններ և արգելքներ:

1848 թ. վերջին Համազգայց ընկերությունը լուրջ դժվարությունների առաջ է կանգնում. դրանք ներքին բնույթ ունեն և պայմանավորված էին դավանաբանական խնդիրներով: Ընկերության հիմնադիր երիտասարդ հայ կաթոլիկները սոսկ նպատակ չէին հետապնդում ազգին կրթելու, լուսավորելու և դաստիարակելու հայրենասիրության և եղբայրության գաղափարներով: Նրանք ձգտում էին միաժամանակ համերաշխություն, միասնություն և ազգասիրություն սերմանել հայ առաքելական ու կաթոլիկ եկեղեցիների դավանողների միջև: Սա Համազգայց ընկերության գործունեության թերևս գլխավոր նպատակներից մեկն էր: Այն առանձնակի շեշտադրությամբ չէր ընդգծվում ընկերության տարածած հայտարարության տեքստում, սակայն կարևորվում էր եղբայրասիրության գաղափարը, որով նպատակ էր հետապնդվում հաղթահարելու Կ.Պոլսի առաքելական և կաթոլիկ համայնքների կրոնական տարաձայնությունները:

43 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում:

Եվրոպական կրթություն ստացած Համազգյաց ընկերության հիմնադիր անդամների համար գործողության ուղեցույց էր 1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսը: Ֆրանսիական հեղափոխության հաղթանակը, ճնշվող ժողովուրդներին նեցուկ լինելու, ազատություն, հավասարություն ապահովելու, բարեփոխումներ անցկացնելու ֆրանսիական ժամանակավոր կառավարության խոստումները հասնում են նաև Բոսֆորի ափեր և արձագանք գտնում հայերի շրջանում<sup>46</sup>:

Ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով տոգորված պոլսահայ առաջադեմ երիտասարդությունը լուսավորության, հասարակական առաջընթացի և ազատության նոր հույսեր է փայփայում: Սակայն, բախվելով թուրքական իշխանությունների՝ քրիստոնյա ժողովուրդների իրավունքների և ազգային շահերի ոտնահարմանը, Համազգյաց ընկերության երիտասարդ գործիչներն ի գործու չեն լինում լիարժեք գործունեություն ծավալելու: Դրան անշուշտ խանգարում էր նաև այն իրողությունը, որ Կ.Պոլսի հայ համայնքն այդ պահին լիովին պատրաստ չէր մի կողմ դնելու կրոնական տարաձայնությունները կաթոլիկ հայերի հետ, համախմբելու ուժերը և միասնաբար հանդես գալու հասարակության շահերի օգտին: Շուտով մի շարք դեպքեր են արձանագրվում, երբ Համազգյաց ընկերության կաթոլիկ որոշ անդամներ պահանջում են իրենց շարքերից հեռացնել ոչ կաթոլիկ անդամներին:

Այդ իրողությունը չի վրիպում «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրի ուշադրությունից, որը թերթի ընթերցողներին հետևողականորեն տեղեկացնում էր Համազգյաց ընկերությունում տեղի ունեցող և իրեն հասանելի գործընթացները: Պալդազարյանը տպագրում է 1848 թ. ապրիլի 13-ին իրենց ուղարկված «ոմն հայ ազգասերի» նամակը: Հեղինակը «հավատարիմ աղբյուրից» հայտնում էր, որ Կ.Պոլսի կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդը Համազգյաց ընկերությանն «առաջարկեր է, մանաւանդ թէ խստութեամբ ստիպեր է, որ իրեն ամէն հայկազուան անդամակիցները միջիրնէն հանեն: Իսկ Համազգեաց Ընկերութիւնը, հաւատարիմ մնալով իւր ազգասիրական նպատակին, ամենեւին չէ ընդուներ այս առաջարկութիւնը, որ քրիստոնէական եղբայրասիրութեան հակառակ է, այլ վեհանձնաբար պատասխաներ է, թէ մենք միեւնոյն հայոց ազգն ենք, և կրօնի տարբերութիւնը, այս լուսաւորեալ դարուս մէջ, չկրնար ազգերնիս երկուսի բաժանիլ»<sup>47</sup>:

Նամակագիրը շարունակում է՝ նշելով, որ «այս հայրենասիրական պատասխանի համար» Համազգյաց ընկերության դեմ «անակնունելի գրպարտութիւններ եղան, բայց բարեբախտաբար ամենեւին վնաս մը չկրցան պատճառել անոր»: Նրա կարծիքով՝ ընկերության հաստատականությունը «յիրաւի գովութեան արժանի է», ուստի «Արշալոյս արարատեան»-ի հրատարակչին խնդրում է իր «սովորական անկողնասիրութեամբ» ազգօգուտ լրագրի առաջիկա համարում տպագրել իր նամակը: Պալդազարյանը, ընդառաջ գնալով անանուն հեղինակի խնդրանքին, իր համաձայնությունն է արտահայտում Համազգյաց ընկերությանը նրա տված

46 Ալպոյաճյան, «Զմիւռնիոյ տպարանները», 79:

47 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 30 ապրիլի 1848:

գնահատականի հարցում: Նա գրում է, որ ընկերության հիմնումից ի վեր միշտ լավ կարծիք է ունեցել այդ «ազգասիրական միաբանության» մասին և վստահ է եղել, որ Համազգյաց ընկերությունն «իր ցանկալի անունը արժանատրությամբ պիտի կրէ բոլոր պարագաներու մէջ»: Թերթը գոհունակություն է հայտնում, որ ընկերության մասին իր «կարծիքը ճշմարտութիւն դարձած է», քանզի միշտ վեհանձնական սեր է դրսևորել ազգի նկատմամբ, նրա պատիվը բարձր է պահել, արիությամբ դիմադրել է զանազան անարժան գրպարտությունների: Դրա շնորհիվ ընկերությունը վայելում է «բոլոր ճշմարիտ ազգասիրաց համակրական սէրը» և հետևողականորեն պայքարում «ազգային ուսումնասիրական յառաջադիմութիւնը յառաջ տանելու եւ հին նախապաշարմունքները ջնջելու համար»<sup>48</sup>:

1848 թ. ընկերությունը լուրջ դժվարությունների է հանդիպում հայ համայնքի ներսում դավանաբանական խնդիրների պատճառով: Թերթի անանուն թղթակիցն իրավացի էր, որ Կ. Պոլսի հայ կաթոլիկների առաջնորդ Անտոն պատրիարք Հասունյանը խոչընդոտում է Համազգյաց ընկերության գործունեությունը: Պատրիարքն ի սկզբանե չէր հանդուրժում ընկերության ինքնուրույն գործունեությունը, որի ղեկավարների անուններն անգամ իր համար «զգուշի էին»: Նա, ի դեմ Համազգյաց ընկերության, «Մխիթարեան կողմնակցութիւն մը կը տեսներ՝ որնոր իրեն բոլորովին անտանելի էր»<sup>49</sup>: Նա դավանաբանության հարցում համակարծիք չէր ընկերության մոտեցմանը և 1846 թ. նույնիսկ փորձում է խանգարել հայտարարության ընդունմանը, թեև նախապես ծանոթացել և հավանություն էր տվել կանոնադրությանը: Համազգյաց ընկերության հիմնադիր կաթոլիկ հայերը տեղի չտվեցին իրենց պատրիարքի հորդորներին, ինչը շուտով հանգեցնում է ընկերության ազգասեր և պատվավոր անձանց ու պատրիարքի միջև բախմանը դավանաբանական մի շարք հարցերում<sup>50</sup>:

Ընկերության կաթոլիկ և ոչ կաթոլիկ անդամների միջև կրոնական հարցում տարածայնություններ են առաջ գալիս այն բանից հետո, երբ ընկերության անդամներ Սերվիչենը, Ազնավուրը և Լուֆյանցը մամուլում իրենց կարծիքն են հայտնում աշխարհիկ ու կրոնական կրթության մասին: Նրանք այն համոզմունքն էին հայտնում, որ եկեղեցական դպրոցի կրթությանը «չեն հատուցաներ հայ ազգի աշխարհական ընդհանուր տղոց ուսումնական իրաւունքները»: Այս մարդկանց կարծիքը վերագրելով Համազգյաց ընկերությանը՝ Հասունյանը, առաջնորդվելով «Ազգին կապը կրոնն» մտայնությամբ, անհաշտ պայքար է սկսում ընկերության դեմ<sup>51</sup>: Նա կաթոլիկ հայերին գրգռում էր հայ առաքելականների դեմ, պղտորում էր նրանց միտքը և շարունակում էր «քարոզել թէ հռոմեական եկեղեցին արգելու միաբանիլ ընդ հերետիկոս»: Պատրիարքը սպառնում էր «թէ ոչ կարենք ձեզ արձակումն և հաղորդութիւն», քանի դեռ շարունակում եք մնալ Համազգյաց ընկերության անդամ<sup>52</sup>:

48 Նույն տեղում:

49 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն*, 88:

50 Օրմանեան, *Ազգապատում*, 3823:

51 Ռուբեն Բերբերյան, *Համազգեսցը*: Համազգային տարեգիրք, Ա տարի (Գահիրե, տպարան Սահակ Մեսրոպ, 1936), 222-223, Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, 395:

52 Պէրպլերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 332:

Ընկերության անդամների տարածայնությունները չեն հարթվում, ուստի Հասունյանը բողոք է հղում Բարձր դռանն ու Վատիկանին: 1847 թ. վերջին Հռոմի Պիոս IX պապը վեճը կարգավորելու նպատակով Կ.Պոլիս է ուղարկում կարդինալ Վինչեցիո Ֆերիերին ու Վեսպասիանի խորհրդականին: Նրանք Համազգյաց ընկերության անդամների հետ չեն հանդիպում, նրանց չեն լսում ու ի սկզբանե անցնում են պատրիարքի կողմը:

1848 թ. մարտի 2-ին և 5-ին Համազգյաց ընկերության անդամներն առանց Հասունյանի ժողով են հրավիրում և Պետրոս Եազըքճյանին, Աստոն Երամյանին, Սրապ Մանապյանին ու Մկրտիչ Սամանճյանին լիազորում Հասունյանին համոզել՝ չխանգարելու իրենց գործունեությանը: Պատրիարքը դրան հակադարձում է՝ «մենք հիմակույան ազգին ընթացքէն գոհ ենք, նոր կարգադրութիւն և սահմանադրութիւն չենք ուզեր»<sup>53</sup>:

Համազգյաց ընկերության անդամները մարտի 22-ին ազգային ժողով հրավիրելու խնդրանքով դիմում են Բարձր դռանը, որին հետևում է Հասունյանի կողմնակիցների խնդրագիրը: Ընկերության կանոնադրության կապակցությամբ կրքերը բորբոքվում են, վեճը՝ սաստկանում: Որոշվում է Համազգյաց ընկերության կանոնադրությունն ուղարկել Վատիկան: Կարդինալ Ֆերիերին Հասունյանին առաջարկում է Համազգյաց ընկերության նոր կանոնադրություն մշակել, ինչն ընկերության անդամները մերժում են<sup>54</sup>:

1848 թ. մայիսի 5-ին Բարձր դուռը վեճը կարգավորելու նպատակով հրավիրում է Հասունյանին և Կ.Պոլսի տասը ամիրայի, որոնց հորդորում է հաշտվել՝ առաջարկելով հաշտեցման ավելի մեղմ տարբերակ: Այդ հանդիպումից օրեր անց կարդինալ Ֆերիերին հեռանում է Կ.Պոլսից. դրանից օգտվելով՝ թուրքական իշխանությունները որոշում են բավարարել ոչ թե պատրիարքի, այլ ազգային ժողով հրավիրելու կողմնակիցների խնդրանքը: Դրան Հասունյանն ընդդիմանում է, բայց անտեսելով նրա ընդվզումը՝ Բարձր դուռը 1848 թ. հուլիսին հրավիրում է տասը եկեղեցականից, քսանչորս աշխարհիկ անձանցից և Համազգյաց ընկերության քսանչորս անդամներից կազմված ժողով: Հասունյանի կողմնակից աշխարհիկները պահանջում են փոխել Համազգյաց ընկերության կանոնադրությունը, ըստ որի՝ ընկերության անդամ կարող էին լինել միայն կաթոլիկ հայերը: Ընկերության վարիչ մարմինը պետք է ունենար չորս խորհրդական, երկու խաղաղարար և չորս գրաքննիչ՝ եկեղեցական իշխանությունից: Համազգյաց ընկերության անդամները համաձայնում են միայն կանոնադրությունում որոշ փոփոխություններ կատարելուն, ինչը հուլիսի 6-ին հաստատում է ժողովը: Օգոստոսի 10-ին հրավիրված 20 հոգուց բաղկացած ժողովի աշխատանքը Հասունյանը խոչընդոտում է, ինչից հետո մեծ եպարքոս Ռեշիդ փաշան իր օգնական Կրճիկյանի միջոցով Հասունյանից պահանջում է հրաժարվել պատրիարքի պաշտոնից: Նոյեմբերի 26-ին Կ.Պոլսի կաթոլիկ հայերի պատրիարք է ընտրվում Կարինի թեմի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Մելվյանը<sup>55</sup>:

53 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականություն*, 73:

54 Նույն տեղում, 86:

55 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականություն*, 90-92, 108, Օրմանեան, *Ազգայապատում*, 3830,

1849 թ. ապրիլին «Արշալոյս արարատեան»-ը գոհունակությամբ գրում է, որ Կ.Պոլսի «Համազգեաց ընկերութիւնը վերանորոգելու վրայ է, և անոր ազգօգուտ նպատակը՝ քաջայոյս եմք, որ յառաջ պիտի երթայ», եթե ընկերության տեսուչներն ու խորհրդականները շարունակելով իրենց «ազգասիրական պաշտոնը չեն վիատիր ամենեւին հազար ու մէկ արգելքներէն, որոնք բնականապէս միշտ յառաջ կ'ելլեն այս օրինակ գործոց մէջ»<sup>56</sup>:

Համազգյաց ընկերության գործունեության շարունակության նկատմամբ թերթի լավատեսությունն ու հավատը պայմանավորված էին նրանով, որ, շուրջ մեկուկես տարի Հասունյանի արգելքների դեմ պայքարելով, ընկերությունը փաստացի չէր կարողանում զբաղվել իր հիմնական առաքելությամբ: Այդ խոչընդոտը մասամբ հաղթահարելուց հետո մարտի 20-ին Համազգյաց ընկերության ժողովարանը վերջապես բացվում է. տեսուչներից ու խորհրդականներից բացի՝ մասնակցում էր ավելի քան 20 անդամ: Համաձայն թերթի՝ եթե մինչ օրս «անհրաւար կամ ժամանակի պարագաներէն հարկադրեալ» ընկերության որոշ անդամների սիրտը ականա վիրավորված է եղել, ապա այժմ նրանք «քրիստոնէավայել եղբայրութեամբ մխիթարելու, ընդգրկելու և համազգական սիրով շահելու հոգ կը տանին: Եւ այս գործը, որ է պատելով բժշկել զվերքս, պիտի ըլլայ բացայայտ նշան մը Համազգեաց ընկերութեան հայրենասիրական նպատակին»<sup>57</sup>:

1849 թ. սեպտեմբերին Համազգյաց ընկերության մասին Կ.Պոլսից ստացված լուրն «Արշալոյս արարատեան»-ը համարում է «մխիթարական», քանի որ ընկերության գործույթ անդամները խոհեմությամբ և զովելի հաստատակամությամբ շարունակում են իրենց «ազգասիրական ծանր պաշտոնը» և անձնվեր եռանդով հաղթահարում բոլոր արգելքները: Թերթն ընկերության անդամներին անվանում է հայրենասեր, որ անտրտունջ նպատակային աշխատանք են տանում ի նպաստ առաջադիմության: «Արշալոյս արարատեան»-ը հույս է հայտնում, որ ընկերությունն «առանց վիատելու արիութեամբ և երկայնմտութեամբ յառաջ պիտի տանի իր վեհանձնական ազգօգուտ նպատակը, աղէկ մը տպաւորելով մտքերնուն մէջ թէ. յաղթող է ամենայնի աշխատութիւն»<sup>58</sup>:

1850 թ. նոյեմբերի 24-ի համարի առաջին էջում «Արշալոյս արարատեան»-ը կրկին անդրադառնում է Համազգյաց ընկերությանը: Հակիրճ ներկայացնելով 1846 թ. Կ.Պոլսում «76 Համազգի պատուաւոր և պատուաւոր և միաբանասեր եղբայրների» հիմնած ընկերությունն ու նրա հայտարարությունը, թերթը գրում է, որ ոչ ոք չի կարող ուրանալ, թե ինչպիսի ազգօգուտ գործունեություն է ծավալում ընկերությունը: Այդ «ուսումնասեր և պատուական ընկերութեան նպատակը տեսնելով, կզարմանայ մարդ թէ ինչպէս կարելի է, որ խղճմտանց տէր անձ մը համարձակի դատապարտել զայն»:

Թերթը փաստում է, որ հիմնադրման պահից՝ Համազգյաց ընկերությունը

---

Պերպլերեան, Պատմութիւն հայոց, 345-358, Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, 594-595:

56 «Ներքին լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 29 ապրիլի 1849:

57 Նույն տեղում:

58 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 16 սեպտեմբերի 1849:

«դժբաղդութեամբ անողորելի թշնամիներ ունեցաւ», որոնց պարագլուխը Հասունյան գերապայծառ Անտոն պատրիարքն է, քանի որ նա շատ անարժան քայլեր է ձեռնարկել ընկերության դէմ և ի վերջո, «Հռոմի Հաւատոյ Տարածման ժողովի» որոշմամբ, արգելել տվել «խեղճ ընկերութիւնը»:

«Արշալոյս արարատեան»-ը գրում է, որ բոլոր ազգասերները «մեզի կցաւին այս անիրաւ վճռոյն վրայ», և նշում, որ այդուհանդերձ հուսահատվել պետք չէ, քանի որ վաղուց «փորձուած բան է, թէ հալածանքը՝ միշտ հալածողին նպատակին հակառակ վախճան մը կ'ծնանի»<sup>59</sup>:

«Արշալոյս արարատեան»-ն ամբողջությամբ թարգմանաբար տպագրում է Սուրբ ժողովի նախագահ գերաստիճան ու գերապատիվ կարդինալ Հ. Փ. Ֆուանստի և ատենադպիր Ա. Բառնարոյի 1850 թ. մայիսի 28-ի ընդարձակ նամակը՝ ուղղված Անտոն վարդապետ Հասունյանին: Կարդինալը հայտնում է, որ Համազգյաց ընկերության մասին Հասունյանի բողոքը ներկայացվել է Հռոմի պապի քննարկմանը: Պապին մի քանի անգամ դիմել են նաև ընկերության ղեկավարները և խնդրել նրա օրհնությունը: Սուրբ ժողովը, քննարկելով Համազգյաց ընկերության վերաբերյալ ստացված տեղեկություններն ու կանոնադրությունը, տհաճությամբ է ընդունել դրանք և որոշակի վտանգներ տեսել, քանզի «ուղղափառ Հայոց Հոգևոր աղէկութեանը կրնան հոնկէջ առաջ գալ»: Ուստի Սուրբ ժողովը Համազգյաց ընկերությանը որևէ կերպ չի աջակցում, նրան ուղղակի կամ անուղղակի ճանապարհով օգնելը, բացարձակ արգելելուց զատ, հորդորում է այդ ընկերությունից հեռու մնալ: «Արշալոյս արարատեան»-ը, ի պատասխան պապական կարդինալի նամակում առաջ քաշված մի շարք հարցերի, տպագրում է «հռոմեական մեր համազգի ազնիւ եղբայրներէն մեկի» ծավալուն մեկնաբանությունները: Անանուն թղթակիցը, ներկայանալով «ազգի առաջադիմութիւնը ցանկացող», զարմանում է, որ նամակի լատիներեն և հայերեն տեքստերը տարբերվում են: Նա նշում է, որ պարզամիտ ժողովրդին Համազգյաց ընկերությունից հեռացնելու համար «Տարածման հաւատոյ թղթի հեղինակ» պապական կարդինալը պետք է բացատրեր, թե ընկերության մասին տեղեկությունները ինչպես են հայտնվել իր ձեռքում, ով է դրանց հեղինակը. ընկերության բարեկամ, թե՛ թշնամի է, խաղաղասէր, թե՛ խռովարար է, հայության բարօրությունն ու առաջադիմությունը ցանկացող, թե՛ թշվառ ու աղետալի վիճակի մեջ դնել ցանկացող: Թերթի թղթակիցը կասկած չունի, որ ընկերության մասին պապական իշխանությանը տեղեկություններ տրամադրողը Վինչենցիո Ֆերիերին է, որը, «ականջ դնելով անմիտ մարդկանց, առանց արդար քննութիւն և դատաստան ընելու հէմ ինքը խաբուեցաւ, սուտը իրաւի տեղ ընդունեց, ու հէմ՝ սուրբ Ժողովին ալ խաբեց այս անտեղի յորդորանքը դրկել տուաւ»: Ըստ նրա՝ Համազգյաց ընկերության մասին կասկածներ ունեցողներն ընկերության կանոնադրությանը ծանոթանալուց հետո խոստովանում են, որ «Ընկերութեան նպատակը ուրիշ բան մը չէ եղեր, այլ միմիայն ազգին բարիք ընել»: Ընկերության երեք տեսուչներից երկուսն աշխարհիկ էին. նրանք զգուշացնում էին, որ պետության ու ազգի քաղաքականության դէմ որևէ բան տեղի չունենա: Երրորդ տեսուչը հոգևորական

59 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

էր, որը հետևում էր, որ կրոնի դեմ քայլեր չարվեին: Սա էր ընկերության «աննենգ օրինաւոր ընթացքը, և անժխտելի երաշխաւորութիւնը», որ Հասունյանը, իր բոլոր եկեղեցականները, Կ.Պոլսի ամիրանները, օսմանյան տերության պաշտոնյանները, հավաքվելով ժողովի, ընկերության գործունեության և կանոնադրության մասին անօրինական ոչինչ չեն փաստում: Բարձր դռան պաշտոնյայի ներկայությամբ Աստոն Հասունյանն ընդունում է ընկերության կանոնադրութունը, հաշտութիւն առաջարկում ու ժողովը ցրում:

Հետաքրքիր է՝ պապական կարդինալն ինչու էր Համազգայց ընկերութիւնը վտանգավոր համարում և եկեղեցականներին արգելում դրան օգտակար լինել: Ցանկալի կլինէր, որ Սուրբ ժողովն ընկերության մասին ճիշտ և վավերական տեղեկութիւններ ստանար Աստծոց վախեցող «բարեպաշտ ու արժանահաւատ մարդկանցից»: Սուրբ ժողովի նամակի կապակցությամբ «Արշալոյս արարատեան»-ի թղթակից «ագնիվ եղբայրը» երկու կեղծիք է նկատում: Առաջին՝ Հռոմի սուրբ ժողովը Հասունյանի տեղեկութիւնների հիման վրա Համազգայց ընկերության նկատմամբ միայն իր տհաճութիւնն է արտահայտել և ոչ թե այն դատապարտել, ինչպէս գրված է նամակի լատիներեն տարբերակում: Մինչդեռ Հասունյանը ժողովրդին խաբելու համար ամենուր հայտարարում էր, որ ժողովը դատապարտել է Համազգայց ընկերութիւնը: Երկրորդ՝ մայիսի 28-ին Հռոմից ուղարկված նամակը Հասունյանը չէր կարող նույն օրը Կ.Պոլսում ստանալ, որովհետև այդ օրը նա գտնվում էր Հռոմում: Եթե նա մայիսի 28-ին կարդինալի նամակը ստացել է Հռոմում, ապա ինչո՞ւ անմիջապէս չի հրապարակել: Այս հարցերի պատասխանը թողնելով թերթի ընթերցողներին՝ հողվածագիրն իր պարտքն է համարում «արդար խորհրդածութիւններով Համազգեաց Ընկերութեան վրայօք եղած ծուռ կարծիքները հերքելի ձեռն շտրկաց Աստուծոյ»<sup>60</sup>:

«Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրը չի բավարարվում իր թղթակցի նամակը տպագրելով, ավելին՝ քննադատում է 1850 թ. դեկտեմբերի 25-ին Կ.Պոլսում տպագրված ուն «ճշմարտասէր Հռոմեական ուղղափառի» գրքույկը, որը վերաբերում էր Համազգայց ընկերությանը: Պալղագարյանի գնահատմամբ՝ «ճշմարտասէր հեղինակը», անդրադառնալով «Արշալոյս արարատեան»-ում տպագրված Համազգայց ընկերության հայտարարությանը, իր թղթակցի նամակի և առաջաբանի վերաբերյալ դատողութիւններ է անում: Չցանկանալով հրապարակել հեղինակի անունը՝ Պալղագարյանը «խիստ համառի և անկողմնասիրութեամբ» հակադրվում է Համազգայց ընկերությանը տված նրա գնահատականին: Նա գրում է, որ «Արշալոյս արարատեան»-ը երբեք կրոնական խնդիրներին ու կոիվներին չի միջամտել, ամենևին «անկրոն հանդուգն չէ», ինչպէս դա ներկայացնում է հեղինակը, ինքը չի վախենում Հասունյանից ու չի ամաչում նրան հանդիմանել Համազգայց ընկերության դեմ «անարժան միջոցներ» կիրառելու համար: Իր «ճշմարտասէր ընդդիմախօսը» հավանաբար տեղյակ չի եղել, թե Հասունյանը Բարձր դռանը Համազգայց ընկերության մասին ինչ գրադարտութիւններ է արել:

«Արշալոյս արարատեան»-ը հերթական անգամ ընդգծում է, որ Համազգայց ընկ-

60 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

երությունը կրոնական միաբանություն չէ և ազգօգուտ գործունեություն է ծավալում, նրա հայտարարությունը և կանոնադրությունը դատապարտելի չեն, հետևաբար «զանիկա ջնջել ուզողներուն ընթացքը դատապարտելի է»:

Պալղազարյանը միաժամանակ շեշտում է, որ դատապարտելի չէ նաև «Արշալոյս արարատեան»-ի դիրքորոշումը «Համազգեաց Ընկերութիւնը պաշտպանելու եւ սէր ու միաբանութիւն քարոզելու համար»: Թերթը հրատարակման օրվանից ազգի մեջ շարունակ քարոզում է «սէր, միաբանութիւն եւ ուսումնասիրութիւն», որը, դատելով Համազգեաց ընկերության հայտարարությունից, նաև ընկերության նպատակն է: «Արշալոյս արարատեան»-ը «չէր կրնար չպաշտպանել այս ազգօգուտ ընկերութիւնը», մանավանդ, որ ընկերության իրավունքները հորդորում են պաշտպանել կաթոլիկ եկեղեցու հպատակ ազգասեր բարձրաստիճան երևելի անձինք, պատկառելի և գիտնական վերապատվելի վարդապետներ, ուսումնական և ուսումնասեր այլ դեմքեր, որոնք Համազգեաց ընկերության անդամներ ու աջակիցներ են: Հետևաբար «այս օրինակ միաբանասէր և Աստուածահաճոյ մեծարգոյ ընկերութիւն մը պաշտպանելը» «Արշալոյս արարատեան»-ի համար հանցանք չէր: Պալղազարյանը գրում է, որ «Հռոմէական լուսատրեալ հայերը եւ մեր համազգի պատուական եւ արդարասէր եղբայրք» չեն կարող լուռ մնալ և անտարբեր հետևել «այսպիսի ազգասիրական ընկերութեան դէմ եղած թշնամական գործքերուն»: «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրը մեկ անգամ ևս հիշեցնում է իր «ճշմարտասէր հակառակորդին», որ նա իզուր է փորձում իրեն վախեցնել, թե «վտանգաւոր է Հռոմայ առաքելական սուրբ Աթոռեն ազգին հոգևոր հովիւ եւ առաջնորդ կարգեալ անձի դէմ խօսիլ»: Հասունյանն իր փոքրաթիվ հավատացյալ ժողովրդի շրջանում այնպիսի կեղծ թղթեր էր տարածում, որոնք «գրեթէ չորս միլիոն ուղղադաւան հայութեանը կը թշնամացնէ եւ յոգի կը վիրաւորէ»: Պալղազարյանը եզրակացնում է, որ «Այս օրինակ գէնքով եւ ճշմարտութիւնը միշտ իրեն պաշտպան ունենալով Արշալոյսը ամենեւին երկիւղ մը չունի Հասունեան արքեպիսկոպոսի ընթացքը պախարակելու»<sup>61</sup>:

Համազգեաց ընկերության ազգօգուտ բնույթն ընդգծելու համար «Արշալոյս արարատեան»-ն առանց որևէ մեկնաբանության կրկին ամբողջությամբ տպագրում է ընկերության 1846 թ. մարտի 17-ի հայտարարությունը:

«Արշալոյս արարատեան»-ը ցանկալի է համարում, որ Համազգեաց ընկերության գործունեությունն ազգի լուսավորչալ մասն «արդարութեամբ եւ անաչառութեամբ դատաստան ընէ»: Իր հերթին թերթը պարտավորվում է քրիստոնեական հեզության և սիրո դաս տալ Համազգեաց ընկերությանը քննադատող մարդկանց՝ նրանց ատելությանը հակադրելով եղբայրասիրություն, բարկությանն ու կրքերին՝ հեզություն: «Արշալոյս արարատեան»-ը միշտ առաջնորդվել է այս սկզբունքով և «այս ազգասիրական եւ քրիստոնէավայել սկզբանցը պիտի հետեւի մինչեւ վախճան»<sup>62</sup>:

Ըստ թերթի՝ «այսպիսի աստուածհաճոյ է քրիստոնէավայել սկզբունքով, հաւաստի եմք թէ ոչ միայն Արարատեան Արշալոյսը, այլեւ ամէն լրագիր յաջողութիւն

61 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

62 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 30 մարտի 1851:

պիտի գտնե՞»<sup>63</sup>: Համազգյաց ընկերության անդամները հնարավոր բոլոր միջոցներով դիմադրելուց հետո, այնուամենայնիվ, Վատիկանի պահանջով ստիպված են լինում կանոնադրական որոշ փոփոխություններ կատարելու: 1851 թ. ընկերությունը հրատարակում է կանոնադրության փոփոխված տարբերակը, որը բաղկացած էր 41 հոդվածից<sup>64</sup>: Այդպես ընկերությունը կորցնում է համազգային կերպարը, որտեղ ոչ մի խոսք չկար համերաշխության, միաբան գործունեության և եղբայրական զգացմունքի մասին: Նոր կանոնադրությամբ ոչ կաթոլիկ հայերը չէին կարող անդամակցել ընկերությանը: Այս պահանջը չի նպաստում ընկերության գործունեության շարունակմանը: Մոսկովորականությունը հեռանում է, մյուսները՝ հրաժարվում ընկերությանը նյութապես աջակցելուց: Ընկերությունը որոշ ժամանակ դադարում է գործել: «Արշալոյս արարատեան»-ը գրում է, որ ծագած կրոնական խնդրի պատճառով շատերը «կը փափաքէին Համազգեաց ընկերութիւնը խափանել»: Դա կանխելու համար ընկերության հիմնադիրներից երեքն «իրենց ազգասիրական պարտքը համարեցին առժամանակեայ հրաժարումը անդամակցութենէ.... որպէսզի ընկերութեան դէմ չարախօսից բերանը զօցուի: Բայց իզուր»<sup>65</sup>: Դրան անդրադարձած Կ.Պոլսի «Մասիս» թերթը 1852 թ. սեպտեմբերին գրում է, «թէ կը լսենք նաեւ որ Համազգեաց ընկերութիւնն ալ խափաներ է»<sup>66</sup>:

Համազգյաց ընկերությունը թեպետ պաշտոնապես չի փակվում, սակայն թուլանում է և հետզհետե անգործության մատնվում. նրա տրամադրության տակ է մնում Լալե փողոցի քարե շենքը և հավաքված գումարի մնացորդը<sup>67</sup>:

Ընկերության գործունեության առժամանակյա դադարեցումով հիմնադիր երիտասարդ կաթոլիկ հայերը չեն հասնում իրենց նպատակին: Ազգային համախմբման, միասնության, եղբայրության, համերաշխության, կրոնական տարաձայնությունների հաղթահարման նրանց գաղափարները հանդիպում են կաթոլիկ հոգևորականության բիրտ դիմադրությանը: Սակայն նրանք չեն հուսահատվում և շարունակում են իրենց գործունեությունը՝ նոր ընկերություններ հիմնելով: 1859 թ. հունվարի 7-ին Կ.Պոլսում Համազգյաց ընկերության մի քանի անդամ, որ Մուրադյան և Ռափայելյան վարժարանների շրջանավարտներ էին, հիմնում են Մուրադյան և Ռափայելյան աշակերտաց ընկերությունը<sup>68</sup>, որի ատենապետ է ընտրվում Պեշիկթաշլյանը, իսկ ատենադպիր՝ բանաստեղծ Թովմաս Թերզյանը: Ընկերության հավաքատեղին Բերայի Լալե փողոցի թիվ 13 տան Համազգյաց ընկերության սրահն էր:

Համազգյաց ընկերության հիմնադիրներից Հովսեփ Վարդանյանն իր խմբագ-

63 «Երկոտասաներորդ տարեդարձ Արշալոսոյ արարատեան», Արշալոյս արարատյան, 17 օգոստոսի 1851:

64 *Ջատագովութիւն Համազգեաց ընկերութեան* (Կ.Պոլիս, 1851), 34-41, Պերպլերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 351-358:

65 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 4 հուլիսի 1852:

66 «Ներքին լուրեր», *Մասիս*, սեպտեմբեր, 1852:

67 Օրմանեան, *Ազգապատում*, 3927:

68 «Ներքին լուրեր», *Մասիս*, 3 մարտի 1860:

րած «Մեծմուսիի հաւատիս» թերթում հոդված է տպագրում նոր ընկերության հիմնադրման մասին՝ գետեղելով դրան նվիրված Սրապիոն Հեքիմյանի «Երգ բաժակին» բանաստեղծությունը, Պեշիկթաշլյանի և մյուսների ճառերը: Ընկերության կանոնադրությունը չի պահպանվել. նրա նպատակը հայության լուսավորության, կրթության, համերաշխության վեհ գործին ծառայելն էր: 1871 թ. այս ընկերությունը դադարում է գործել<sup>69</sup>:

1860 թ. սեպտեմբերի 1-ին Համագգյաց ընկերության անդամներ Գրիգոր Աղաթոնը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Սերովքե Թագվոդյանը, Մկրտիչ Մյուհենտիսյանը, Հովսեփ Ծիշմանյանը (Ծերենց) և ուրիշներ ընկերությանը պատկանող սրահում հիմնում են նոր միություն՝ Հայոց բարեգործական ընկերությունը: Հիմնադիրները կազմում են ընկերության կանոնադրությունը, հայտարարություն հրապարակում, որտեղ ասվում էր, որ ընկերության նպատակն է «Ազգին բոլոր նիւթական, մտաւորական ու բարոյական զօրութիւնները պէտք է միանան ու ի մի ձուլուին»<sup>70</sup>: Ընկերության առաջին ատենապետը Գրիգոր Աղաթոնն էր, իսկ ատենադպիրը՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը: 1860 թ. վերջին ընկերությունն ունեցել է 340 անդամ և մտադիր է եղել հավաքել 200 000 դուրուշ դրամագլուխ՝ գործունեություն ծավալելու համար: 1874 թ. ընկերության դրամագլուխը կազմում է 400 000 դուրուշ, բայց հիմնադիրներն ազգային բարեգործական որևէ շոշափելի գործունեություն չեն ծավալում<sup>71</sup>: 1874 թ. նոյեմբերին ընկերության տնօրենությունը դիմում է իր անդամներին՝ ցանկանալով ճշտել, թե ովքեր են ուզում շարունակել իրենց անդամակցությունը և «իրենց բաժանորդագնաց վճարման պարտիքը եւ վայելել իրենց որոշող ձայնի իրաւունքը»<sup>72</sup>: Քողարկվելով Բարեգործականի անվան տակ՝ ընկերության հիմնադիրներն իրականում նպատակ ունեին գաղափարական քարոզչություն տանել Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի լուսավորյալ հայության շրջանում ազգային սահմանադրական շարժում ծավալելու, ինչպես նաև ազատ որմնադիրների՝ «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» գաղափարի տարածման և մասունական օթակի ստեղծման ուղղությամբ:

1860 թ. վերջին՝ Համագգյաց ընկերության անդամները «գովելի խորհրդով ազգային կամ մատենադարան կամ ընթերցարան մը բացելու ձեռք զարկեցին»<sup>73</sup>:

1861 թ. սկզբին նրանք փորձ են անում վերանայելու ընկերության կանոնադրությունը կրկին գործունեություն ծավալելու նպատակով<sup>74</sup>:

1861 թ. ապրիլի 21-ին Լալե փողոցի թիվ 13 տան քարաշեն ժողովարանում ընկերության անդամները նոր կանոնադրություն են մշակում, որը բաղկացած էր 24

69 Պողոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, 64-66:

70 *Յայտարարութիւն Բարեգործական Ընկերութեան Հայոց* (Կ. Պոլիս, 1861), 14-15:

71 «Ազգային», *Մասիս*, 29 նոյեմբերի, 6 դեկտեմբերի 1861, 24 փետրվարի, 10 մարտի, 1862, 24 հոկտեմբերի 1868:

72 «Բարեգործական ընկերութիւն: Ազդ», *Օրագիր* (Կ. Պոլիս), 13 նոյեմբերի 1874:

73 «Ազգային», *Մասիս*, 29 դեկտեմբերի 1860:

74 «Ազգային», *Մասիս*, 15 մարտի 1861:

հողվածից: Կանոնադրության 2-րդ հոդվածում ասվում էր, որ յուրաքանչյուր հայ, անկախ կրոնական պատկանելությունից, կարող է անդամագրվել ընկերությանը «ամենայն հաւասար իրաւունքով»: Ընկերության անդամ կարող էին դառնալ նաև կանայք, բայց առանց ժողովներին մասնակցելու իրավունքի: Այս կանոնադրությունը երեք տարի անփոփոխ է մնում<sup>75</sup>: Համագգյաց ընկերությունն այս վիճակում երկար չի գործում և «կաղնիկաղ ընթացքէ մը վերջ՝ դադրեց»: 1870 թ. ընկերության անդամները կրկին փորձում են «վերականգնել զայն, զի անոր հիշատակը տակաւին Հայ սրտերը կը բաբախէ»<sup>76</sup>:

1874 թ. Համագգյաց ընկերությունը, ըստ «Օրագիր» թերթի, «քաղաքային մատնութեամբ ցրուած ըլլալով՝ բաժանորդականն անոր յաջորդեց ուրիշ անուան տակ իբրեւ առաջնոյն շարունակութիւնը՝ ազատ առաջնոյն քաղաքական կասկածանքէն»<sup>77</sup>:

Համագգյաց ընկերությունը հայ մշակույթի պատմության մեջ «մնաց իբրեւ նրա փայլուն ու հմայիչ փուլերից մեկը»<sup>78</sup>: «Եթէ բարձրագոյն ձեռք մը, թէ գիտութեամբ, թէ անգիտութեամբ, կրօնքն ազգասիրութեան հետ չշփոթէր, եւ Համագգեաց ընկերութիւնը լուծել չտար, ապահովապէս հայ ազգն աւելի բախտաւոր վիճակի մէջ կը գտնուէր, քան ինչ որ չէ այսօր»<sup>79</sup>:

## SMYRNA ARMENIAN NEWSPAPER “ARSHALOYS ARARATEAN” ABOUT HAMAZGEATS SOCIETY

*Feliks V. Movsisyan*

*Vanadzor State University, Chair of History, Armenia*

### SUMMARY

In the 1840s, a group of young Armenians of Constantinople educated in European universities and influenced by the ideas of enlightenment, progress, and the need for political reforms, dedicated themselves to the enhancement of national unity, solidarity and fraternal support. To that end, they established the Hamazgeats Society in Constantinople in September 1846.

“Arshaloys Araratean” (The Araratian Dawn), a political, philological and commercial newspaper, published in Smyrna and representing the Armenian national-conservative movement, was one of the first to welcome the establishment of the Society. According to the newspaper, the Catholic Armenians who founded the Society are patriots and

75 Պողոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, 54-55:

76 Նույն տեղում:

77 «Բարեգործական ընկերութիւն: Ազդ»:

78 Բերբերեան, *Համագգեացը*, 226:

79 Հ. Սահակ Մովսէսեան, «Մուրատեան-Ռափայելեան վարժարաններու նախկին աշակերտներու հրապարակային գործունէութիւնը», *Բազմալիկ* (Վենետիկ), 1936, 202:

nationalists who promise to be exclusively guided by the ideas of patriotism, friendship and brotherhood in their activities.

The newspaper publishes the declaration of the Hamazgeats Society, refers to a number of provisions of the charter and reports that the founders of the Society were initially forced to overcome a number of difficulties and obstacles and gained opponents. “Arshaloys Araratean” justifiably indicates that the dispute within and around the Society is caused by a religious issue. The High Door and the Vatican intervened in order to win the dispute.

“Arshaloys Araratean,” which generally had a cautious and moderate approach to political and public conflicts, this time shows undisguised sympathy towards the Hamazgeats Society. The newspaper criticizes the Pope’s representative Cardinal Vincezzo Ferrieri and Patriarch Anton Hasunyan, the leader of the Armenian Catholics of Constantinople, for taking “unworthy measures” against the activities of the Hamazgeats Society and temporarily suspending the activities of the Society.

According to “Arshaloys Araratean,” the declaration and charter of the Society are not condemnable because they do not have anti-state or anti-religious provisions. According to the newspaper, the “patriotic society” carries out pro-national activities in the field of education, preaches love, unity, solidarity and brotherhood. These ideas are also the creed of “Arshaloys Araratean;” hence, the newspaper cannot look indifferently at the hostile actions taken against the nationalist society and not protect the Hamazgeats Society.

**Key words:** “Arshaloys Araratean” newspaper, Hamazgeats Society, Smyrna, Constantinople, Muradyan College, intellectuals, societies, education, enlightenment, progress, unity, brotherhood.

## ИЗМИРСКАЯ АРМЯНСКАЯ ГАЗЕТА “АРШАЛУЙС АРАРАТЯН” ОБ ОБЩЕСТВЕ АМАЗГЕАЦ

*Феликс В. Мовсисян*

*Ванадзорский государственный университет, Кафедра истории, Армения*

### РЕЗЮМЕ

В 1840-х годах группа молодежи из числа константинопольских армян, получившая образование в европейских университетах, под влиянием идей просвещения, прогресса и необходимости политических реформ посвятила себя делу национального единства, солидарности и братской взаимопомощи. С этой целью в марте 1846 года они основали в Константинополе Общество Амазгеац. Издающаяся в Измире (Смирне) политическая, филологическая и коммерческая газета “Аршалуйс Араратян” (“Заря Араратская”),

представляющая армянское национально-консервативное течение, одной из первых приветствовала создание общества. По убеждению газеты, армяне-католики, основавшие общество, являются истинными патриотами, которые обещают руководствоваться в своей деятельности идеями патриотизма, дружбы и братства.

Газета публикует манифест Общества Амазгеац, обращается к ряду положений устава и фиксирует, что учредители компании изначально были вынуждены преодолеть ряд трудностей и препятствий, в результате чего приобрели противников. “Аршалуйс Араратян” справедливо подчеркивает, что спор внутри и вокруг общества вызван религиозной проблемой. Для решения конфликта в дело вмешались Высокая Порта и Ватикан.

Газета “Аршалуйс Араратян”, придерживавшаяся, в целом, осторожного и умеренного подхода к политическим и общественным конфликтам, на этот раз проявляет нескрываемую симпатию к Обществу Амазгеац. Газета критикует представителя Папы кардинала Винчещо Феррьери и Патриарха Антона Хасуняна, лидера армян-католиков Константинополя, за принятие “недостойных мер” в отношении деятельности Общества Амазгеац и временное приостановление деятельности общества.

По мнению “Аршалуйс Араратян”, заявление и устав общества не подлежат осуждению, поскольку в них нет антигосударственных или антирелигиозных положений. По данным газеты, Общество Амазгеац осуществляет пронациональную деятельность в сфере образования, пропагандирует любовь, единство, солидарность и братство. Эти идеи также являются кредо “Аршалуйс Араратян”, поэтому газета не может равнодушно смотреть на враждебные шаги, предпринятые против патриотического общества, и не защищать Общество Амазгеац.

**Ключевые слова:** газета “Аршалуйс Араратян,” Общество Амазгеац, Смирна, Константинополь, гимназия Мурадян, интеллигенция, компании, образование, просвещение, прогресс, единство, братство.

## REFERENCES

Fenerchean, Armenak. *Ազատ քրիստոնեությունը հայոց մէջ* [Free Masonry in Armenia]. Hairenik (Boston), No. 10 (1954), 92;

Alpoyachean, Arshak. *Ազգային Սահմանադրությունը, իր ծագումը եւ կիրառությունը* [National Constitution, its Origin and Application], Extensive Calendar of St. Saviour's Hospital. Constantinople: Y. Matteosian Press, 1910, 227;

Alpoyachean, Arshak. «Զմյոռնիայի տպարանները» [Smyrna Printing Presses]. *Historical-Philological Journal* (Yerevan), 2(25) (1964), 78;

Perperean, Avetis. *Պատմություն հայոց* [History of Armenia]. Constantinople: P. Kirishchean Press, 1871, 350-351;

H. Grigoris, V. Galemkearean, *Պատմություն հայ լրագրության* [History of Armenian Journalism]. Vienna: Mkhitarian Press, 1893;

Movsean, Sahak. «Մուրատեան-Ռափայելեան վարժարաններու նախկին աշակերտներու հրապարակային գործունեութիւնը» [Public Activity of the Former Students of Muratean-Rapayelian Colleges]. *Bazmavep* (Venice), 1936;

Kosean, Yakop. *Հայք ի Ջմիռնիս եւ ի շրջակայս* [Armenia to Smyrna and its Surrounding]. Vienna: Mkhitarian Press, 1899, vol. A, 272;

Askerean, Hovhannes. *Հասունեան քաղաքականութիւն* [Hasunean Politics]. Tpkhis: H. Enfiachyants Press, 1868;

Leo, *Ստեփանոս Նազարեանց* [Stepanos Nazareants]. vol. 2. Tiflis: M. Martirosian Press, 1902;

Ormanean, Maghakia. *Ազգայաւոյն* [History of the Nation]. vol. 3, Part 1. Beirut: Sevan Press, 1968;

Nalbandian, Mikayel. *Երկերի լիակատար ժողովածո* [Complete Collection of Works]. vol. 2. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1980;

Nalbandian, Mikayel. *Երկերի լիակատար ժողովածո* [Complete Collection of Works]. vol. 4. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1949;

Hakobyan, Mnatsakan. *Ջմիռնահայ պարբերական մամուլը (1839-1860)* [Smyrna Periodical Press (1839-1860)]. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1984;

Poghoosean, *Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու* [History of Armenian Cultural Societies]. vol. 1. Vienna: Mkhitarian Press, 1957;

Berberian, Ruben. «Համազգեացը»: *Համազգային տարեգիրք* [The Hamazgeats. In: Worldwide Yearbook]. Year 1. Cairo: Sahak Mesrop Press, 1936;

Zardarean, Vahan. *Յիշատակարան* [Memorial Book]. vol. 4. Constantinople, 1912;

Zardarean, Vahan. *Յիշատակարան* [Memorial Book]. vol. 5. Cairo: V. Zardarean Printing House, 1939);

Kyomurchean, Yeghia. *Ստամպուլի պատմություն* [History of Istanbul]. Vienna, 1931;

*Ջատագովություն Համազգեաց ընկերության* [Apologetics of the Nationwide Company]. Constantinople, 1851;

*Յայտարարություն Բարեգործական Ընկերության Հայոց* [Announcement of the Armenian Charitable Company]. Constantinople, 1861;

«Խմբագրական» [Editorial]. *Arshaloys Araratean* weekly, Smyrna, August 10, 1840;

*Arshaloys Araratean*, Smyrna, August 13, 1841, July 3, 1842, August 23, 1846. May 31, 1846, February 6, 1848, April 30, 1848, April 29, 1849, September 16, 1849, November 24, 1850, March 30, 1851, August 17, 1851, July, 4, 1852;

Mamuryan, Mateos. Մեծ Ղուկաս Գ. Պալդազարեան [Mets Ghukas G. Paldazarean]. *Հայկական մամուլ* [Armenian Press] (Smyrna), June 1878, 65-66;

«Խմբագրական» [Editorial], "Arevmutk"; Paris, February, 1, 1864, 4;

"Armenia", Constantinople, February 14, 1848;

"Masis", November, 28, December, 6, September 1852; March 3, December 29, 1860; March 15, 1861; February 24, 1861; March 10, 1862; October 24, 1868;

Բարեգործական ընկերություն: Ազդ [Charitable Company: Announcement], Azd, Or-agir [Diary], Constantinople, November 13, 1874;

“Mamul”, Weekly Journal, Constantinople;

Ֆարտարար նախակարգություն ընկերության Համազգեստ [Procedure Announcer of the Hamazgeats Company], “Arshaloys Araratean,” (Smyrna), April 19, 1846, 1.

### Հեղինակի մասին

#### About the author

#### Об авторе

**Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան**, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ 18-19-րդ. ամերիկյան, եվրոպական հեղափոխություններ, ազգային-ազատագրական շարժումներ և դրանց վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի ու պարբերական մամուլի գնահատական, արևմտահայ հասարակական կազմակերպություններ, մասոնության պատմություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ felmov@mail.ru

**Felix V. Movsisyan**, PhD in History, Professor, Head of the Chair of History of Vanadzor State University after Hovh. Tumanyan.

Research fields: American and European revolutions of the 18th - 19th centuries, national-liberation movements and their estimation in the Armenian press media, Western-Armenian public organizations, and history of Masonry.

Email address: felmov@mail.ru

**Феликс В. Мовсисян**, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Ванадзорского государственного университета им. Ов. Туманяна.

Область исследований - американские и европейские революции 18-19-го веков, национально-освободительные движения и их оценка в армянской общественной мысли и периодической печати, западноармянские общественные организации, история масонства.

Эл. почта: felmov@mail.ru